

Петро Кулаковський

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ І ОБОРОНА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)

Стаття присвячена військовій та організаційно-оборонній діяльності гетьмана Великого князівства Литовського князя Костянтина Івановича Острозького на південних кордонах князівства, скерованій на стримування татарської агресії на українські землі. Доводиться, що саме завдяки його зусиллям вдалося зменшити татарську загрозу й створити більш-менш ефективну систему протидії їм.

Ключові слова: *гетьман, татари, замки, тактика, битва, оборона, українські землі.*

Статья посвящена военной и организационно-оборонной деятельности гетмана Великого княжества Литовского князя Константина Ивановича Острожского на южных границах княжества, направленной на сдерживание татарской агрессии на украинские земли. Доказывается, что именно его усилиям стало возможным уменьшить татарскую опасность и создать более-менее эффективную систему противодействия им.

Ключевые слова: *гетман, татары, замки, тактика, битва, оборона, украинские земли.*

The article is dedicated to the military, organizational and defensive activities of Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi, hetman of Grand Duchy of Lithuania on the southern borders of the principality that were aimed to deter aggression on Ukrainian lands. Author proves that thanks to his efforts Tatar threat was reduced and more or less effective system of defense was created.

Key words: *hetman, Tatars, castles, tactics, battle, defense, Ukrainian lands.*

Литовська експансія на українські землі, що розпочалася в середині XIV ст. і завершилася виходом до берегів Чорного моря, виявилася явищем тимчасовим. Вже 1399 р. об'єднані литовсько-польські сили

© *Петро Кулаковський, 2011*

під керівництвом литовського князя Вітовта зазнали нищівної поразки під Ворсклою від татарського війська царя Едігея. Це означало, що просування литовців у Дніпровсько-Донецькому межириччі було зупинене. Контроль над Північно-Західним Причорномор'ям виявився короткотривалим і вже на початку XV ст. князь Вітовт орієнтував своїх представників на Київщині та Поділлі на створення ефективної системи оборони, розташованої на межі лісостепу і Диких полів. Оскільки Велике князівство Литовське представляло країну, базовану на системі державного феодалізму, то ключову роль в обороні південних рубежів князівства мали відігравати ленники, що володіли землею з обов'язком відбуття військової служби на користь великого князя, який асоціювався з державою. Такі ленники були сформовані з місцевих тяглих людей, тобто верхівки селянства, та іноземців, що перейшли на службу великому князю, у першу чергу татар. Європейська і близькосхідна (під час хрестових походів) практика свідчила, що ленна система оборони виявлялася відносно ефективною за умови створення оборонної лінії, що складалася з укріплених замків. Логіка оборони визначала їх місце знаходження – вони мали розташовуватися на найбільш ймовірних шляхах проникнення татар в Правобережну Україну.

До 1470-х рр. на Правобережній Україні спостерігалася відносна рівновага між татарами і Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ). Щоправда, зафіксовано декілька достатньо масштабних нападів заволзьких татар, зокрема у 1453, 1469 рр. на Волинь і Червону Русь [8, s. 130, 530], але досить істотні перерви між ними дозволяли місцевому населенню відновити людський і матеріальний потенціал і це не виглядало як катастрофа, що постійно повторюється. У Криму тим часом тривала міжусобна боротьба за владу і це відволікало увагу татар від масштабних акцій зовнішньополітичного характеру. Ця боротьба завершилася у 1470-х рр. перемогою династії Гіреїв і встановленням османського протекторату над Кримом, який служив своєрідною парасолькою для татар, оскільки наражатися на пряме протистояння з Портою не наважувався на той час жоден християнський монарх. Для Польського королівства епоха спокою завершилася у 1474 р., коли татари здійснили напад на Поділля та Червону Русь, а для ВКЛ у 1478 р., коли татари спалили Брацлавський замок [20, s. 362]. Справжній шок настав для ВКЛ у 1482 р., коли татари здійснили масштабний напад на Київщину, під час якого спалили і пограбували Київський замок. Далі татарські напади повторювалися практично кожного року. Татари вдавалися до простої, але доволі ефективної

тактики при здійсненні цих нападів. Вторгнувшись у межі іншої держави, вони ставали кошем (табором), звідки надсилали окремі загони (чамбули) в різні сторони. Їх завданням було захоплення худоби, рухомого майна, а насамперед ясиру – християн. Це все виводилося до Криму, а там ясир значною мірою продавався до Османської імперії. Спроба залагодити проблему дипломатичним шляхом та внаслідок сплати татарам “поминок” – данини грошима, коштовностями, цінними речами, характерної для відносин між Золотою Ордою і васально залежними від неї князівствами, в тому числі Литовським і Московським, виявилися безуспішними. З одного боку, князівський скарб не завжди мав змогу вчасно сплатити в Крим поминки з огляду на брак відповідних надходжень, з іншого, колишні васали Золотої Орди – Литовське й Московське князівства – вступили в фазу загострення відносин, основною причиною чого стали обопільні й масштабні претензії на киево-руську спадщину. Кримське керівництво дуже вдало використовувало ці протиріччя, змінюючи акценти у своїх військових операціях на півночі то в бік Литви, то в бік Москви. Оскільки обидві держави сподівалися на силове вирішення киево-руського питання, то шансів на створення єдиного християнського фронту в Східній Європі не спостерігалось. Як наслідок, кожна країна осібно вирішувала проблему татарських нападів.

Перший військовий досвід протистояння татарам Костянтин Острозький здобув у 1480-х рр., коли брав участь у виправах свого батька [20, с. 15]. Без сумніву, молодий Костянтин взяв участь у відбитті татарського нападу 1491 р., під час якого кочівники спалили Печерську церкву в Києві, Пречистенський собор у Володимирі, спустошили Галич. Вирішальна битва відбулася під Заплавом, де під керівництвом князя Семена Юрійовича Гольшанського християни отримали перемогу. Це забезпечило відносний спокій для Волині на чотири роки [17, с. 54–55].

Свій авторитет серед військових князь з Острога утвердив достатньо швидко. У статті автор поставив за мету розкрити військову та організаційно-оборонну діяльність князя К. І. Острозького. Вже з середини 1490-х рр. він почав відігравати одну з ключових ролей на Волині щодо організації відсічі татарам. Втім довгий час ефективною вона не могла бути, оскільки татари надсилали численні війська, що істотно переважали військові підрозділи сформовані волинськими князями і панами [16, с. 17–18]. Вільна надати допомоги не могла, оскільки була втягнута в перманентний конфлікт з Московією. Так, у 1496 р. К. Ост-

розькому разом з іншими полководцями князем С. Гольшанським і Василем Хребтовичем довелося, перебуваючи в Рівненському замку, обложеному татарами, сплатити їм викуп для припинення військових дій. Однак замок довелося спалити [17, с. 64]. Певний перелом настав у 1497 р. Костянтину разом з братом Михайлом вдалося двічі завдати під Полонним і Брацлавом поразки татарам. М. Острозький весною того року, захищаючи Волинь від спільного татарсько-турецького походу, гнав татар від Кременця до Полонного і там звільнив 400 бранців з татарського полону. Інші чамбули татар тоді ж пустошили Олеську і Мозирську волості. Брати Острозькі перехопили їх при відході в Крим. Татари, судячи з джерел, відходили двома хвилями. Відповідно відбулося дві битви – обидві у Брацлавській землі: перша – поблизу р. Сорока, на Козловських селищах, друга – у верхів'ях р. Уші, біля Петухової могили. Київський літопис повідомляє, що в другій битві було вбито сина кримського хана Менглі Гірея Мехмед Гірея (татарські царі традиційно доручали керувати грабіжницькими походами одному з своїх синів). Загальні втрати татар склали 340 осіб [12, s. 247]. Ці перемоги здійснювалися в межах буковинського походу польського короля Яна-Ольбрахта, метою якого було поновлення союзеренітету над Молдовським князівством. Попри те, що буковинський похід завершився невдало, Костянтин Іванович основне своє завдання – не допустити з'єднання молдавського війська з кримськими татарами – виконав [11, s. 47]. Князь був нагороджений за це і матеріально (отримав цілий ряд володінь у Луцькому та Кременецькому повітах Волині), і кар'єрним поступом – йому був наданий уряд великого гетьмана литовського [16, с. 19].

Також за заслуги в протистоянні з татарами Костянтин Іванович Острозький отримав 1498 р. уряди брацлавського, вінницького і звенигородського намісника (старости). Староста вважався пожиттєвим державцею комплексу королівських маєтностей під назвою староство. Старості мали підпорядковуватися місцеві бояри (замкові, путні тощо). Під керівництвом старости вони, а також міщани, що проживали у місцевих замках, мали виступати ополченням проти ворога. Для прикладу, за старостування К. Острозького брацлавські бояри, які мали у володінні залежних людей, зобов'язувалися з ними їздити на кожну послугу господарську, тобто великого князя. Міщани ж, які мали пасіки, повинні були в разі необхідності перебувати зі зброєю і двома кіньми [4, с. 233]. Деякі з староств, згодом і на Україні, приносили значні прибутки їх державцям, як наприклад у XVII ст. Пере-

яславське чи Білоцерківське. Староства Східного Поділля (Брацлавщини) ніколи не були економічно прибутковими, не кажучи вже про кінець XV ст. Так, Вінницьке староство складалася на 1545 р. з міста та всього трьох сіл – Мізикова, Воляччина і Новоселиці [4, с. 219]. На кінець XV ст. їх мало бути трохи більше – частина була роздана як вислуги місцевим боярам. Так, сам К. Острозький надав як вислуги село Петничани Степану, Супрунів Микулинському [4, с. 219–220]. На 1545 р. у Вінниці та п'яти згаданих селах нараховувалося бл. 360 димів, тобто бл. 2,5 тисяч мешканців. Ситуація кінця XV ст не мала істотно відрізнятись від середини XVI ст., бо фактично безперервні татарські напади призводили до постійного призупинення колонізаційних процесів на Східному Поділлі. Брацлавське староство наприкінці XV ст., судячи з джерел, було більш потужним. Тоді до староства належали Саврань, Нічкишинці, Гайсин, Слави, Удицьке, але всі згодом були надані у вислуги місцевим боярам. Крім цього, під тиском татар вони втратили статус поселень і перетворилися в селища [4, с. 231–232]. На середину ж XVI ст. фактично господарським залишився лише Брацлав з його 390 будинками [4, с. 233]. Звенигородське староство на середину XVI ст. вже перестало фактично існувати, бо замок був остаточно зруйнований у 1541 р. На час надання його К. Острозькому, крім Звенигородського замку, до староства належали сільце Пальчик на Гнилому Тікичі, Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубовці на Гірському Тікичі [4, с. 235; 16, с. 31]. Частина з них ще за старостування К. Острозького опинилася як вислуги у приватних руках, зокрема під час його перебування у московському полоні [16, с. 31]. Таким чином, надання К. Острозькому цих трьох староств було не стільки нагородою за боротьбу з татарами, скільки механізмом його більшого включення у цей процес, зважаючи на географічне розташування цих староств. І гетьман активно взявся за виконання цього завдання. Реконструкція Вінницького і Брацлавського замків, що розпочалися у 1496 р., відбувалися під його керівництвом [15, с. 112, 121]. Згодом Сигізмунд I не без прохання К. Острозького виділив 700 кіп литовських грошів на оновлення укріплень Брацлавського замку [22, с. 373].

У липні 1500 р. в битві над річкою Ведрошею Костянтин Іванович потрапив до московського полону, де пробув сім років. Спочатку його тримали у в'язниці зі скутими руками. Згодом князь ймовірно присягнув великому князю Василю III на вірність. Отримав за те значні маєтності у держання. Московський уряд поспішив використати

значний досвід Костянтина Івановича у боротьбі з татарами. За свідченням Сигізмунда Герберштейна і Мацея Стрийковського князь з Острога очолював московське військо у переможних для нього битвах з татарами [3, с. 188; 13, с. 570]. Під час однієї з таких виправ, у вересні 1507 р. на Сіверщині, йому вдалося втекти до ВКЛ.

Князю були повернені всі уряди, включно з посадою великого гетьмана литовського. З новою силою гетьман розпочав боротьбу зі "степом", тобто татарами. Розуміючи, що державні оборонні замки не забезпечують надійної оборони проти татар, Костянтин Іванович намагається убезпечити від спустошливих татарських набігів свої волинські маєтки. У цих володіннях створюється власна оборонна лінія, опорними пунктами якої стали збудовані й реконструйовані замки в Острозі (1508–1509), Дубному (1507–1509), Чуднові (після 1507), Звягелі (перше відновлення 1507–1511, друге – після 1519), Полонному (раніше 1511), Дорогобужі (після 1514), Красиліві (після 1517), Сатиеві (після 1522), Черняхіві (після 1529 р.). Крім цього, гетьману дісталися замки князів Гольшанських на Волині – Рівне (замок зафіксований у 1507 р.), Степань (раніше 1511 р.), Колодне (раніше 1518 р.). З цих замків добре виписуються дві оборонні лінії. Першу складають Чуднів, Полонне, Красилів, Колодне, Черняхів (пізніше син гетьмана Василь-Костянтин Острозький доповнить цю лінію замками у Старокостянтиніві й Базалії). Другу лінію формували замки у Звягелі, Дорогобужі, Острозі, Рівному, Сатиеві, Дубному. Елементарне картографічне спостереження засвідчує, що обидві лінії оборони були розвернуті фронтом проти найбільш ймовірних напрямів проникнення татар на Волинь. Характерно, що, очікуючи чергових татарських набігів, К. Острозький полюбляв перебувати у Степані – замку, розташованому в тилу обох оборонних ліній та найглибше у створеній ним оборонній системі [16, с. 40]. Це засвідчувало добре знання князем військового мистецтва, яке вимагало, щоб командний пункт збройних сил знаходився на достатній відстані від передової лінії фронту з метою раціонального прийняття рішень та об'єктивної оцінки ситуації. Очевидно, що з наказу К. І. Острозького всі ці замки були додатково укріплені. Так, доведеним фактом є те, що у 1521 р. турки під час свого походу на Поділля і Волинь спіткнулися саме об Красилів – спроби його взяття завершилися для них безуспішно [9, с. 1027].

Татарські напади повторювалися тоді щорічно. Вже 1508 р. К. Острозькому довелося протистояти татарській загрозі. За свідченням Марціна Бельського і Алессандро Гваньїні, перекопські татари

цього року вдерлися на Волинь. В організації опору татарам взяли участь як частини під керівництвом К. Острозького (мабуть переважно приватні хоругви волинських князів і панів), так і козацькі загони під керівництвом козака Полоуса. Діяли вони автономно – частину татар розбив гетьман, частину – козаки. Відбулося це вже під час повернення татар з Волині, оскільки А. Гваньїні повідомляє, що і гетьманські підрозділи, і козацькі частини відняли у татар здобич, тобто награбоване майно [9, s. 949–950; 2, с. 362]. Густинський літопис зазначає, що К. Острозький розбив татар аж під Слущком [5, с. 144]. Звідси випливає, що масштаби цього татарського походу вийшли далеко за межі Волині і не виключено, що скеровувалися до столиці князівства – Вільни.

У 1510 р. татари вдалися до ще більш масштабного походу. Близько 50 тисяч татар (хроністи традиційно завищували дані про їхню чисельність; в дійсності їх число рідко перевищувало 10 тисяч), очолювані царевичами Махмудом, Бурнушем та Алікою вдерлися до Київщини, а далі розсипалися на окремі чамбули і пограбували землі князівства аж до Вільни. К. І. Острозький очікував татарського нападу на Поділля, де й були зосереджені основні сили литовських військ. Маневреність татарських підрозділів була значно вищою, ніж литовських, тому татари практично безперешкодно з ясиром і награбованим майном повернулися до Криму. При цьому постраждали й маєтності великого гетьмана, зокрема численний полон татари захопили в околицях Полонного [21, s. 235; 16, с. 38]. Правдоподібно, кульгала у литовському війську і дисципліна, оскільки наступного року гетьман отримав від великого князя надзвичайні повноваження, які давали йому право покарання жовнірів і шляхти за непослух, а влада гетьмана прирівнювалася у війську до влади великого князя [10, s. 308–309; 16, с. 39].

Результат не забарився. У квітні 1512 р. К. Острозький разом з коронними військами наніс татарам, що під керівництвом трьох синів хана Менглі-Гірея Чорним шляхом в чергове увірвалися до Волині, поразку під Вишневецем. На початку квітня одна частина татар стала кошом під Кузьмином, що був у володінні К. Острозького. Інша частина зупинилася кошом під Буськом. Спектр дії татар охоплював Волинь, Руське воеводство, а окремі чамбули сягали аж до Любліна. Мобілізація польських і литовських військ тривала три тижні. Посполите рушення шляхти концентрувалося під керівництвом кам'янецького старости Станіслава Лянцоронського. Відправилося

проти татар і коронне військо на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Каменецьким. К. Острозький керував литовським військом. Загальна чисельність християнського війська, сконцентрованого 27 квітня під Лопушною, поблизу Вишневця, складала бл. 6 тисяч. Число татар хроністи обраховують у 25 тис. (в дійсності їх чисельність складала кільканадцять тисяч) [9, s. 963–965; 2, с. 363–365]. За словами М. Бельського, які майже повністю повторив А. Гваньїні, між союзниками виникла суперечка, хто перший має вдарити на татар. Острозький пропонував розпочати першим, бо він краще знав звичаї татар, і завдати локальних ударів окремими підрозділами. Поляки пропонували себе, бо вони мали кращі коні та були ліпше озброєні, та радили наступати єдиним широким фронтом. Польські частини дійсно мали, крім кінноти, роти найманої піхоти і дві гармати [18, s. 115]. Острозький визнав кращу боездатність польських підрозділів, але зауважив, що для битви з татарами необхідне вміння.

Доки тривала суперечка, перед світанком підійшла сторожа й повідомила, що татари вже готуються до битви. Костянтин Іванович зайняв правий фланг, поляки на чолі з Миколою Каменецьким – лівий. В тилу литовсько-руські та польські війська оперлися на ліс, що не дозволяло татарам застосувати улюблену тактику оточення противника. Основний удар татар припав на правий фланг. Він викликав певне сум’яття в підрозділах Острозького. Останній закликав поляків надати допомогу. Передислокація польських підрозділів і їх вступ у бій переломили ситуацію. Татари під тиском християн вишикувалися колом навколо свого коша, де знаходився ясир. Але одному з польських загонів вдалося пробитися до коша й розпочати звільнення в’язнів. Вони почали братися до бою і таким чином для татар відкрився другий фронт. Розуміючи безвихідність ситуації татари почали тікати. А. Гваньїні вважав, що розбито було 25 тис. татар (Йодок Людвік Децій додає, що з татар мало хто залишився живий, а християн загинула хіба сотня), визволено 16 тис. бранців, захоплено бл. 10 тис. татарських коней. Крім К. Острозького, у битві взяли участь волинські князі Андрій Збараський і Михайло Вишневецький [9, s. 964–966; 2, с. 363–365; 14, s. 107–108; 7, s. 64–68]. Попри те, що наведені цифри були істотно завищені, успіх був безсумнівним, бо порівняно з попередніми роками акції татар не виявилися безкарними.

В честь перемоги на Лопушанських полях у Краківському францисканському монастирі була намальована картина з зображенням поразки татар, на якій художник зобразив і К. І. Острозького [17, с.

123]. Крім цього, Коронний канцлер Кшиштоф Шидловецький доручив королівському секретарю Анджею Кшищкому написати поему, присвячену цій битві та головним її акторам – Каменецькому і Острозькому [21, s. 220–226; 20, s. 25–27; 16, с. 41–43]. Це доручення було виконане і поема-панегирик “Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го” була написана. Щоправда, як довів В. І. Ульяновський, сталося це вже після смерті К. І. Острозького [16, с. 44–45]. Частину полонених татар князь осадив на своїх землях в передмісті Острога, названому Зарванським, й з цього часу, як вважають, розпочалася історія татарської громади в Острозі [16, с. 46]. Принагідно слід зауважити, що є й інша точка зору, згідно з якою поселення татар на Зарванському передмісті мало місце після перемоги над татарами під Полонним у 1508 р. [17, с. 108].

Найважливішим наслідком битви під Вишневцем стало укладення мирного трактату між Сигізмундом I Старим, що представляв Польське королівство і ВКЛ, та Менглі Гіреєм, царем Кримського ханства, у 1513 р. у Кракові в присутності, між іншими, і К. І. Острозького. Полякам і литовцям це відкрило можливість відновлення війни з Московською державою, тим більше, що Менглі Гірей погодився взамін 15 тисяч дукатів річної плати виставляти до польсько-литовського війська 30 тисяч татарської кінноти. Наступник на кримському престолі син Менглі Гірея Мехмед Гірей у 1515 р. поновив договір свого батька [20, s. 27]. Не убезпечив цей трактат Польщу і Литву від епізодичних набігів татар (у кримського хана пояснювали це не підпорядкуванням йому ряду орд), але дав можливість сподіватися на ймовірність не виникнення масштабної війни з ханством.

Перемога під Вишневцем, а також наступна, вже більш “особиста”, перемога над московськими військами під Оршею у 1514 р. викликала чергову хвилю маєткових і кар’єрних надань в житті князя, ініційованих Сигізмундом I. Разом з тим, задіяність гетьмана у війні з Московією об’єктивно зменшувала його увагу до оборони південних кордонів князівства. К. Острозький це усвідомлював, тому намагався передати частину своїх повноважень щодо оборони цих рубежів найближчим своїм соратникам, тим більше, що його авторитет і вплив на дворі Сигізмунда I досягли свого апогею. Втілюючи в життя цю стратегію, гетьман у січні 1516 р. домагається від великого князя видання дозволу на поступку брацлавського, вінницького і звенигородського староств своєму сестринцю (сину сестри) князеві Роману Андрійовичу Сангушку. При цьому застерігалось, що у випадку, коли б Сигізмунд

мунд І хотів би забрати у Р. Сангушка ці замки, він мав би їх передати К. Острозькому [6, s. 133–134]. Відтепер Р. Сангушко ставав “очима й вухами” гетьмана на Східному Поділлі, яке, к правило, долали татари при організації походів на Волинь. Сангушко, втім, “потішився” урядом недовго – у грудні 1516 р. він загинув вражений татарською стрілою (за іншою версією був посічений після поранення і падіння свого коня [17, с. 144] під час антитатарської операції польсько-литовського війська на Поділлі, здійсненої під керівництвом С. Лянцкорського).

Мобілізацію військових контингентів на Волині з наказу Сигізмунда I проводив саме К. І. Острозький [9, s. 992]. Татарський похід осені цього року засвідчує спроби певних військових реформ, проведених у татарському війську. М. Бельський повідомляє, що біля Вишневця був розбитий невеликий (200 осіб) татарський загін, що був озброєний за німецьким зразком [9, s. 297, 17, с. 144]. Втім, очевидно, що ці нововведення мало узгоджувалися з традиційною тактикою татар, в якій швидкість і їх традиційна зброя були більш ефективними, ніж запозичені з німецьких земель елементи рицарської військової культури. Зрештою, внаслідок загибелі Р. Сангушка староства знову повернулися до Костянтина Івановича, а в березні 1522 р. він виклопотав у великого князя привілей на Брацлавське, Вінницьке і Звенигородське староства для свого сина Іллі, який, щоправда, мав зайняти уряд після смерті батька [6, s. 222–223]. Що й не дивно, бо на час видання привілею Іллі ще не виповнилося 12 років.

В організації опору татарам до 1519 р. К. І. Острозький брав участь спорадично, зосереджуючись на військових акціях на східному фронті. Літом 1516 р. датується глуха згадка про битву між Острозьким і кримським царевичем Ахматом [16, с. 59]. Мартин Бельський дещо суперечить джерелам російського походження, стверджуючи, що напад Ахмат-Гірея, брата перекопського хана, мав місце наприкінці листопада. Хроніст зауважив, що татари почли значні шкоди на Волині й у Белзькій землі та безкарно повернулися до Криму [9, s. 999]. Дрібні сутички тривали й протягом наступних років, але найбільш масштабним виявився похід татар у 1519 р.

На тоді змінилася зовнішньополітична ситуація для Польського королівства і ВКЛ. Московському князю Василю III вдалося заручитися підтримкою кримського хана Мехмед Гірея і домовитися про спільні дії проти Кракова і Вільни. Ситуація погіршувалися тим, що до війни з Польською Коронаю готувався великий магістр Тев-

тонського ордену Альбрехт Гогенцолерн. Першими вдалися до дій татари, які у липні 1519 р. широким фронтом проникли до Корони і Князівства через Поділля та Київщину.

В інтерпретації М. Бельського, а в наступному А. Гваньїні перебіг подій, до яких мав причетність К. Острозький, виглядав так. Внаслідок домовленості між московським князем Василем та перекопським ханом 40-тисячне (М. Бельський говорить про 80 тисяч) татарське військо у липні вдерлося через Волинь аж до Люблінського воєводства. Захопивши ясир, вони почали рухатися назад. На перехоплення виступив кн. К. Острозький. Його військо налічувало 5 тис. Воно зосередилося біля Соколя над Західним Бугом. Туди ж підійшло і польське військо. Оскільки значна кількісна перевага була на боці татар, то гетьман порадив польським ротмістрам, щоб вони розташувалися між водами, де через тисняву з татарами легше було б битися. Якщо б так не вдалося зробити, то Костянтин рекомендував дочекатися доки частина татар переправиться через Буг, а з ар'єргардом можна було б вступити у бій. Крім цього, як зауважив М. Бельський, гетьман не хотів розпочинати битву у вівторок, який у нього був "підозрілим" днем. Також князь сподівався на швидкий прихід додаткових військових частин. Хроністи підкреслили, що старіші, тобто більш досвідчені, його підтримали, а молодші звинуватили у боягузстві й зраді. Більшість останніх перебувала у складі польських рот, якими керували подільський воєвода Мартин Каменецький і руський воєвода Станіслав з Ходча. Вони думали, що гетьман наполягає на своїй пропозиції, бо не хоче ділитися з ними славою у випадку цілком прогнозованої, як їм здавалося, перемоги. Впливати на них Острозький не міг, тому, як зазначає А. Гваньїні, благально просив хоча б почекати до світанку, коли він очікував отримати підтримку з Литви та Поділля. Молодші знову почали дорікати гетьману. Психологічний тиск був настільки потужним, що Острозький розгнівався і всупереч своєму переконанню 2 серпня дав команду розпочати переправу через Буг. Татарське військо очікувало на такий "подарунок долі". Польські жовніри виходили на берег низинами, а татари, розташовані на пагорбах, спокійно обстрілювали їх з луків. Щоб уникнути цього князь зі своїми волинцями переправився в іншому місці. Зав'язалася жорстка битва. Оскільки вона відбувалася на зораній ріллі, піднялася така курява, що про ефективну тактику ведення битви з більш численним ворогом не могло бути й мови. Татари, користуючись перевагами в чисельності й більш вдалим розташуванням, поступово оточили литовців і поляків.

Острозький закликав битися, але ситуацію змінити було вже не можливо. За свідченням хроністів, загинуло 4 тис. татар, 1200 християн. Рештки останніх сховалися у Сокальському замку. Вину за поразку поклали на Фрідріха Гербурта, що був з лідерів “молодих”. Він сам, відчуваючи провину за поразку, героїчно бився, аж доки не був посічений татарами [9, s. 1007–1009; 2, с. 370–371].

Попри цю поразку, Польська Корона і Литва отримали на декілька років відносний спокій на своїх південних кордонах, оскільки Мехмед Гірей погодився відновити свій союз з Сигізмундом I.

Однак такий “перепочинок” не міг продовжуватися довго. Цьому суперечив традиційний спосіб організації татарського суспільства. Крім цього, саме на цей час припав апогей османської могутності. Патрон Кримського ханства якраз роздумував в якому напрямку продовжувати свою експансію – чи то на Угорське королівство, чи на Корону. В обох випадках татарський чинник мав бути задіяним. У червні 1524 р. мав місце турецький напад на Поділля, але турків нараховувалося бл. 4 тисяч, тому польське військо на чолі з Петром Кмитю завдало їм тяжкої поразки у Молдавському князівстві біля Серету – лівої притоки Дунаю. Вслід за цією турецькою акцією в українські землі за вказівкою зі Стамбула вторгнулася 30-тисячна (М. Бельський говорить про 40-тисячне військо) татарська армія на чолі з двоюрідним братом перекопського хана Іслам Гіреєм. Вона розташовувалася поблизу Мостиської, а своїми діями охопила територію до Перемишля і Ярослава. К. Острозький та його польський колега – коронний гетьман Миколай Фірлей не змогли організувати належну відсіч цьому нападу і татари з великим полоном та здобиччю повернулися безкарно в Крим. У Кракові та Вільні після цього очікували відновлення турецької експансії й розпорядилися провести мобілізацію приватних військових підрозділів. Серед останніх було й 3 тисячі кіннотників під командою князя Острозького. На щастя, чутки про турецький похід не справдилися [9, s. 1027–1028; 23, s. 116–117; 20, s. 27].

Тим часом у Стамбулі було вирішено основний удар нанести по Угорщині. Щоб не допустити надходження військової допомоги з Польщі та Литви кримські татари отримали наказ султана здійснити масштабний похід на князівство. Всупереч традиційній тактиці татар здійснювати свої походи влітку, цей похід розпочався наприкінці грудня 1526 р. 34-тисячне (М. Бельський говорить про 26 тисяч [9, s. 1040]) татарське військо зосередило свої дії на Поліссі. Але окремі їх загони діяли аж на Белжчині та Люблінщині [9, s. 1040; 2, с. 377]. Ост-

розькому вдалося досить оперативно сконцентрувати під Острогом військо, сформоване з приватних почтів. На чолі цих сил гетьман кинувся переслідувати татар, що вже поверталися в Крим. Його військо наздогнало татар біля річки Ольшаниця на Київщині. Битва відбулася 27 січня 1527 р.

Королівський секретар Йодок Людвіг Децій досить докладно описав дії Острозького та перебіг битви у листі своєму товаришу з Нюрнберга Вільгельму Вейдольту. Децій назвав князя воєначальником, що талантом своїм перевершив всіх вождів світу. Отримавши звістку про напад татар, Острозький миттєво вирушив на Київ, де, правдоподібно, відбулося об'єднання військових загонів, очолюваних панами і князями ВКЛ. Знаючи, що татар можна були зупинити лише при поверненні в Крим, князь Костянтин вирушив манівцями (“блукав поза шляхами”) до Черкас, щоб вже звідтіля вирушити у тил ворога. З Черкас військо гетьмана відправилося до Чорного шляху. Перехід був надзвичайно тяжким, зважаючи на зимовий час та просування другорядними дорогами. Коні страждали від браку паші, воїни дуже часто змушені були транспортувати провіант на руках. Діставшись Чорного шляху, військо рушило за татарами, зупиняючись на місцях ночівель татарського табору. З огляду на брак провіанту в їжу почали використовувати коней.

Зрештою, 26 січня в суботу надвечір військо під командуванням Острозького підійшло до татарського табору. Ворогуючі сторони простояли всю ніч і весь недільний день. Татари намагалися спровокувати суперника на дії, переганяючи табуни коней і демонструючи нібито якісь тактичні заходи. Бойові дії розпочали військові підрозділи К. Острозького в нічний час. Пара, що піднімалася з коней, створила ефект туману для татар, в якому вони виявилися відрізнаними від становиськ своїх коней. Тимчасом князь Костянтин на чолі 5-тисячного кінного загону вдарив у місце розташування юного хана (Малай Гірея, сина Саадат Гірея) зі своїми мурзами. Оточені татари, на маючи змоги втекти, билися на смерть і більшість з них полягли на полі бою. Інші татарські частини, що не потрапили до оточення, намагалися організовано відступити, але це не дуже виходило, бо бранці, з набраного татарами ясиру, також почали битися. Поразка татар була очевидною. За інформацією Ю. Л. Деція, близько 20 тисяч татар полягло під час битви, було захоплено майже 20 тис. коней, звільнено бл. 40 тис. полонених християн, відібрано ясир, що складався з худоби та рухомих речей. Але непроста доля чекала і переможців. Всі панські повозки і

чотириста возів, на яких стояли юрти, що залишилися від татар, були використані для перевезення малих дітей і хворих. Через суворий мороз і важку дорогу не витримували коні й транспорт доводилося штовхати вручну. Так довелося рухатися 10 миль (бл. 200 км), аж поки з'явилися поселення, які могли забезпечити військо й табір провіантом. Полонених татар переважно вбили, залишивши 600 чи 700 татар знатного походження. Зрештою, Децій підсумував, відзначаючи особливу роль К. І. Острозького, "... битва була світлою і вічною пам'яттю гідний пан Костянтин князь з Острога..." [1, с. 174–177]. Так, практично на порозі свого 70-ліття Костянтин Іванович Острозький здобув одну зі своїх найбільших перемог. М. Бельський, а слідом за ним А. Гваньїні вважали, що саме перемогою на Ольшаниці К. І. Острозький помстився за поразку під Сокалем [9, с. 1040; 2, с. 377]. У Кракові, куди згодом прибув гетьман для участі в роботі сейму, його зустрічали як свого часу знаменитих римських полководців у Римі. Його вітали оваціями король, королева, їх двір, шляхта, що прибула на сейм, та краківські міщани. Почет князя вів знатних татарських в'язнів, ніс знамена переможених орд. Не випадково, що з того часу Острозького почали називати "руським Сципіоном" [9, с. 1040; 20, с. 42]. Це був другий тріумфальний в'їзд гетьмана до столиці. Перший мав місце 3 грудня 1514 р. у Вільно після успішної битви під Оршею (17, с. 135).

У наступному році гетьман вже лише організаційно брав участь у поході польських і руських кіннотників під Очаків. Очолювали цей похід хмельницький староста Предслав Лянцкоронський і черкаський староста Остафій Дашкович, однак М. Бельський зазначає, що їх акція відбулася за підтримки вінницького і брацлавського старости (а відомо, що ним був К. Острозький). Чисельність польсько-руських сил складала кільканадцять сотень кінноти. Вони тричі вступали в бій з татарами і три рази виходили з протистояння переможцями. Ними було забрано додому бл. 30 тис. худоби та 500 коней [9, с. 1043]. Причетність К. І. Острозького до цього походу свідчить про кристалізацію в його помислах нової тактики боротьби з татарами (що згодом стане найважливішою зброєю козаків) – здійснення походів на татарські населені пункти з метою знищення організаційної та сировинної бази їхнього війська.

Посол дому Габсбургів до Москви Сигізмунд Герберштейн, що отримував інформацію як з польських та литовських, так і з московських джерел, вважав, що К. І. Острозький витворив власну тактику боротьби з татарами. Він описав її таким чином. К. І. Острозький ні-

коли не виступав татарам назустріч, коли вони ватагою йшли грабувати, а переслідував їх, обтяжених здобиччю. Коли татари добиралися до, як їм здавалося, безпечного місця й зупинялися на перепочинок, князь з Острога вже чекав їх зі своїми воїнами не менше доби. Воїни запасалися продуктами харчування принаймні за добу від планованого бою. В ніч перед битвою гетьман забороняв їм розводити вогнища. Татари вважали, що їх переслідувачі залишалися далеко позаду, відпускали коней на пасовисько, різали худобу, бенкетували й засинали. Лише тоді К. Острозький з першими променями сонця віддав наказ про атаку татарського табору [3, с. 188].

Таким чином, на роки життя князя К. І. Острозького випали складні випробування. Одним з таких була активізація татарських нападів на ВКЛ та Польське королівство. Разом з цим постійно посилювався вплив на стосунки між ВКЛ, Польською Короною та Кримським ханством Османської імперії. Фактично постала проблема організації ефективної оборони на південному кордоні обох союзних держав. В цьому аспекті суміщалися державні та приватні інтереси князя. Як гетьман ВКЛ він відповідав за стан оборонної лінії в цілому, тактично правильне розміщення військових підрозділів, мобілізацію приватних збройних потів. Як брацлавський, вінницький і звенигородський староста він відповідав за стан обороноздатності трьох східно подільських замків – Брацлава, Вінниці та Звенигорода, яким відводилося одна з ключових ролей у стримуванні татарської агресії. Як власник численних маєтків на Волині, меншою мірою на Київщині, Острозький ініціював створення власних оборонних ліній, що склалися з укріплених замків і відігравали роль третього й четвертого оборонного ешелонів у протистоянні з татарами. Друга, не менш важлива роль, яку відігравав К. І. Острозький на південних рубежах ВКЛ, полягала в організації мобільного опору татарським нападам. Розуміючи, що на боці татарського війська більша мобільність та ефект несподіванки, князь прийшов до висновку, що ефективно боротися й перемагати татар можна лише при їх відході до Криму. Саме завдяки цій тактиці гетьману вдалося отримати цілий ряд перемог над переважаючими силами противника, серед яких найвидатнішими були перемоги 1512 р. під Вишневцем та 1527 р. над Ольшаницею. Перемога 1514 р. під Оршею, здобута Острозьким вже над московським військом, засвідчила багатогранний військовий талант князя і дала підстави сучасникам ідентифікувати князя з Острога як “незрівнянного з жодним сучасним воєначальником, мужем, повним воєнної слави”.

Джерела та література:

1. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст. / Д. Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 326 с.

2. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні [упор. о. Ю. Мицик]. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1007 с.

3. Гербештейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Издательство Московского университета, 1988. – 430 с.

4. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / [підгот. В. Кравченко]. – К. : Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. – 599 с.

5. Полное собрание русских летописей. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 40. – 202 с.

6. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / [wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1890. – Т. III: 1432–1534. – 556 s.

7. Deciusz J. L. Księga o czasach Zygmunta / J. L. Deciusz. – Warszawa: PWN, 1960. – 145 s.

8. Długosz J. Historiae Poloniae libri XII / [wyd. Ż. Pauli]. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1876–1887. – Т. XIV. – 461 s.

9. Kronika Marcina Bielskiego / [wyd. K. J. Turowski]. – Sanok: Druk Karola Pollaka, 1856. – Т. II (Ks. IV, V). – 1222 s.

10. Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / [parende: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius]. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. – 710 p.

11. Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich 1496–1515. Akta i listy / K. Pułaski. – Kraków-Warszawa: G. Gebethner i spółka, 1881. – 376 s.

12. Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych... / [wyd. I. Daniłowicz]. – Wilno: Wydał Jan Sidorowicz, 1862. – Т. II. – 370 s.

13. Strykowski M. О początkach, wywodach, dzielności, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nisy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzęmie pilnego doświadczenia / M. Strykowski [oprac. J. Radziszewska]. – Warszawa: PIW, 1978. – 764 s.

14. Wapowski B. Kroniki / B. Wapowski // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności, 1874. – Т. 2. – 365 s.

15. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2001. – 380 с.

16. Ульяновський В. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009 (Серія “Видатні постаті Острогіани”. – Вип. 2). – 168 с.

17. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск: Типо.-лит. Инж.-Мех. С. Гуревич, 1897. – 249+XVII+II.

18. Drózdź P. Orsza 1514 / P. Drózdź. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2000. – 216 s.

19. Herbst S. Najazd tatarski 1512 r. / S. Herbst // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 220–226.

20. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 194 s.

21. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce / T. Korzon. – Lwów: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923. – T. 1. – 388 s.

22. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 349–398.

23. Pocięcha W. Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia / W. Pocięcha. – Poznań: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1953. – T. 2. – 432 s.